

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ

(Ірина Кравчук)

Сталий розвиток сільських територій є динамічним процесом, який потребує ефективного використання соціальних, економічних, екологічних, територіальних, інституціональних та управлінських ресурсів. Комплексне використання цих ресурсів зумовлює можливість підтримки економічного розвитку сільського соціуму, метою якого є позитивні кількісні і якісні зміни сільських соціально-економічних систем. Сільський соціум, як людська спільність певного типу, що має родові, сімейно-споріднені, національні, економічні, територіально-поселенські зв'язки, здійснює вплив на ефективність відтворення процесів сталого розвитку сільських територій. Передумовою забезпечення ефективності цього відтворення є ефективна взаємодія агентів сільського соціуму у процесі здійснення економічної діяльності.

В умовах глобалізації соціально-економічного простору світових аграрних систем вагому роль відіграє рівень розвитку локальних (територіальних) просторів – сільських територій, які є базовим сегментом продовольчого забезпечення, формування експортного аграрного потенціалу країн та підтримки здоров'я націй. Л. Туроу⁶⁰ доводить, що території є “ресурсом добробуту”, простором існування та взаємодії людей, яка спрямована на підтримку економічного зростання. Такі позиції ґрунтуються на

⁶⁰ Туроу, Л. *Будущее капитализма [Текст] / Л. Туроу; пер. с англ. А.И. Федорова.* – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2010. – 432 с.

концепції “соціальної гармонії” Ф. Бастія⁶¹, згідно якої об’єднання зусиль локального (територіального) соціуму детермінується спільною метою виживання. К Брунер у праці “Людина і концепція соціуму: два підходи до розуміння суспільства» (1987 р.)⁶² р. пише про алокаційну функцію соціуму, за допомогою якої здійснюється розподіл обмежених ресурсів між альтернативними способами використання та з найефективнішою їх комбінацією у процесі створення продуктів і послуг у конкретному територіальному сегменті.

Ф. Полік⁶³ обґрунтовує залежність розвитку національних економічних систем від економічних благ, що формуються завдяки участі членів соціуму у процесі забезпечення ендогенної взаємодії фірм, ринків, країн, регіонів, процесів, проектів, середовищ. Дослідник доводить, що ендогенною взаємодією вважається використання місцевих локальних (територіальних) ресурсів (просторових, соціальних, економічних, екологічних) для виробництва продуктів і послуг та отримання економічного результату для наступного циклу економічного розвитку. Сільський соціум є основним рушієм цієї взаємодії, оскільки економічні процеси відбуваються виключно за участю людини.

Сучасна парадигма економічного розвитку сільського соціуму ґрунтується на трьох концепціях – просторового розвитку, соціально-економічного розвитку, управління економічним розвитком. Кожна з цих концепцій формується на основі теорій, в яких економічний розвиток соціуму розглядається як результат

⁶¹ Бастия Ф. Экономические гармонии / Ф. Бастия ; пер. с англ. – М. : Эксмо, 2007. – 1200 с.

⁶² Brunner K. *The Perception of Man and the Conception of Society: Two Approaches to Understanding Society* / Karl Brunner // *Economic Inquiry* July. – 1987. – V. 25. – P. 367–388.

⁶³ F. Pollice. *The role of territorial identity in local development processes*. Веб-сайт. URL:

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.121.681&rep=rep1&type=pdf>. (дата звернення: 16.08.2018 р.).

інтегрованого впливу просторових (територіальних), економічних, екологічних, інституціональних, комунікаційних чинників⁶⁴ (рис. 1).

Рис. 1. Концептуальна структура парадигми економічного розвитку сільського соціуму

⁶⁴ Побудовано на основі: Кравчук І. І. Економічний розвиток сільського соціуму: проблеми управління : [монографія] / І. І. Кравчук. – Житомир : Полісся, 2014. – 345 с.

Сільські території є “простором діяльності” сільського соціуму, в якому формується підприємницька сфера, здійснюється соціально-культурне забезпечення населення та накопичення капіталу (відтворювальні та трансферні джерела), формуються сприятливі екологічний і просторовий ландшафти, про що вказано у дослідженнях О. Максименка⁶⁵ та О. Топчієва⁶⁶. Це зумовлює формування потреби покращення існування на території та розвитку адаптаційного потенціалу сільського соціуму.

На формування локального “простору діяльності” сільського соціуму має вплив ендогенний потенціал сільських територій, складовими якого є підприємницький, ресурсний, екологічний, економічний, інституціональний потенціали. Ефективне використання складових ендогенного потенціалу сприятиме реалізації свободи індивіда у сільській економічній системі, формування якої здійснюється на засадах реалізації принципів ринкового встановлення ціни на людський капітал, економічної демократії, соціальної відповідальності. Це зумовить розвиток соціально-трудових відносин між працею і капіталом, сприятиме досягненню паритету інтересів власників, менеджерів, найманих працівників та стабілізації трудової сфери села

У будь-якій економічній системі ринкового типу локальний економічний розвиток становить фундамент, на якому формуються первинні ресурсні та фінансові потоки, закладаються основи регіонального поділу праці та виробничої кооперації, утворюються стабільні зв'язки та взаємозалежності різноманітних видів відтворювальних циклів та соціально-економічних процесів. У контексті даного дослідження економічний розвиток сільського соціуму відтворює зв'язки, на основі яких формуються внутрішні регіональні агропродовольчі ринки, зміцнюється єдність національної економіки, забезпечується базис соціально-економічного зростання інтелектуального капіталу села.

⁶⁵ *Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / за ред. С. О. Максименка. – Київ : Міленіум, 2004. – 224 с.*

⁶⁶ *Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропрінт, 2005. – 632 с.*

Основною передумовою економічного розвитку сільського соціуму є наявність ресурсів для здійснення підприємницької (економічної) діяльності на сільській території. Традиційними видами економічної діяльності на сільських територіях є сільськогосподарське виробництво, ведення лісового господарства, переробна та заготівельна сфери, надання послуг та інші види діяльності, пов'язані із специфікою ендегенного потенціалу конкретної сільської території (видобуток і обробка каменю, організація локальних продовольчих ринків, рекреаційна діяльність тощо).

Частка зайнятих у сільському господарстві України за період 2000-2016 рр. скоротилась майже на 6 відсоткових пункти й становила 17, 6 % (станом на 1 січня 2017 р.). Індекси виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах всіх категорій у період 2010-2017 рр. коливались у межах 3-5 відсоткових пунктів. Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства мала тенденції до зменшення й становила 43, 6 % у 2017 р. порівняно з 51, 7 % у 2010 р. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) лісового господарства (у фактичних цінах) у 2017 р. становив 13774,6 млн. грн., що майже втричі більше обсягу у 2010 р. (4097,7 млн. грн.)⁶⁷.

На 1 березня 2017 року в Україні налічувалося 4075, 2 тис. особистих селянських господарств. Це на 33,2 тис., або 0, 8 % менше, ніж на аналогічну дату минулого року (4108,4 тис.). Загальна площа земельних ділянок, що перебуває в їхньому розпорядженні, становить 6, 268 млн. га проти 6,307 млн. га на 1 березня 2016 року. У тому числі площа землі для ведення особистого селянського господарства на початок року також зменшилася: з 2,603 млн. га у 2016 році до 2,581 млн. га 2017 р. Земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва поменшало до 2,819 млн. га проти 2,837 млн. га на 1 березня 2016 року. У 2017 р. наділи для ведення товарного сільгоспвиробництва частіше беруть в оренду:

⁶⁷ Україна у цифрах у 2017 р. Статистичний збірник. За ред. І. Є. Вернера. Київ ТОВ «Видавництво «Консультант», 2018. с.

на 1 березня 2017 р. – 330,2 тис. га проти 315,9 тис. га на аналогічну дату 2016 р.⁶⁸.

У Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», № 2497-VIII від 10.07.2018 р.⁶⁹ визначено можливість громадянам, які живуть і працюють на своїй землі, отримати офіційний статус фермерів, що дозволить легально продавати їх продукцію, отримати соціальний захист і право на пенсію. Згідно цього Закону підприємці, які організували фермерські господарства, належать до платників єдиного податку четвертої групи фізичних осіб-підприємців. Передбачається, що реалізація закону дозволить створити умови для розвитку підприємницького фермерського потенціалу, що позитивно вплине на зростання надходжень до місцевих бюджетів від сплати податків і створення нових робочих місць на селі.

Фермерство, в силу своєї специфіки, може стати основою економічного розвитку сільського соціуму та соціального і економічного устрою сільських територій. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки спрямована на розвиток малого і середнього бізнесу в селах, збільшення робочих місць, створених фермерами (до 0, 5 млн. з нинішніх 0, 1 млн.) і зростання питомої ваги продукції, яку виробляють фермерські господарства, в ВВП аграрної галузі з поточних 6-8 % до 12 %. Наявність у кожному селі 3-5 фермерів, які створять робочі місця у перспективі забезпечить розвиток підприємницького потенціалу сільських територій⁷⁰.

⁶⁸ В Україні зменшилась кількість особистих селянських господарств. Веб-сайт. URL: <http://milkua.info/uk/post/v-ukraini-zmensilas-kilkist-osobistih-selanskih-gospodarstv> (дата звернення: 16.08.2018 р.).

⁶⁹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 10.07.2018 р. № 2497-VIII URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19> (дата звернення: 17.09.2018 р.).

⁷⁰ Розвиток фермерства дорівнює розвитку сільських територій Веб-сайт. URL: <http://minagro.gov.ua/node/24697> (дата звернення: 30.09.2018 р.).

Сільський соціум є об'єктом управління сільськогосподарських підприємств, інших підприємницьких структур, який мотивується ефективним управлінням до життя і праці на сільській території. Разом із тим, обмежена кількість економічних структур на сільських територіях або їх відсутність стає суттєвим антимотиваційним чинником для участі сільського населення у забезпеченні власного добробуту на території проживання. Сільський соціум як об'єкт управління є основним локальним реципієнтом координації, що формується на різних рівнях ієрархії інституціонального середовища і стимулює мотивацію до змін у економіко-соціо-еколого-територіальних системах.

Управління економічним розвитком сільського соціуму на засадах державно-приватного партнерства має здійснюватись за трьома векторами: 1) функціональним (розвиток державно-приватного партнерства в галузях, які визначають доступ сільськогосподарських підприємств до факторів виробництва і ринків; 2) галузевим (державно-приватне партнерство в окремих галузях на основі змішаних форм власності, кооперації державних та приватних компаній, укладання галузевих угод); 3) регіонально-муніципальним (державно-приватне партнерство щодо розвитку окремих територіальних виробничих сегментів, регіональних ринків праці, територіальної і комунальної інфраструктури).

За постулатами теорії суспільного договору Нобелівського лауреата з економіки Дж. Б'юкенена⁷¹ сільський соціум можна вважати середовищем горизонтальної соціальної контрактації, що формується і підтримується за допомогою державного управління на трьох етапах: 1) локального «природного розподілу благ» (визначається зусиллями, що витрачені людьми на отримання і захист обмежених благ); 2) «укладання конституційного договору»

⁷¹ *Нобелевские лауреаты по экономике : избр. тр. : [сочинения] : пер. с англ. В 3 т. Т. 1. Джеймс Бьюкенен: конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы / рук. проекта В.Л. Иноземцев ; Московско-Парижский Банк Фонд экономической инициативы Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Таурис Альфа, 1997. – 1997. – 556 с.*

(визначення прав свободи та прав власності індивідів і держави із захисту благ); 3) «пост конституційного договору» (функції держави із встановлення правил створення суспільних благ). Згідно з позицією Дж. Б'юкенена щодо можливості оптимізації державних функцій суспільного координування, контрактне середовище сільського соціуму сприятиме раціональній організації взаємодії сільського населення і забезпеченню координації його господарської діяльності шляхом агрегування економічних інтересів і захисту індивідуальних прав.

Економічний розвиток сільського соціуму є об'єктом прямого або опосередкованого впливу держави. В цьому сенсі основні форми державного управління (державного контролю і використання податків і субсидій як інструментів регулювання аграрного сектору економіки) розглядаються як реалізація соціально спрямованої аграрної політики, інфраструктурної стратегії, програм подолання нестабільності.

Найбільш потужні наукові школи, які безпосередньо чи опосередковано досліджували управління місцевим економічним розвитком, склалися в Німеччині, Швеції, Великій Британії, США та Франції. Концептуальні розробки їх представників ґрунтуються на теоріях розміщення (локалізації) та розвиваються в напрямках методологічного забезпечення систем управління місцевим економічним розвитком. Вагомими дослідженнями у становленні теорії локальної (місцевої) економіки є дослідження А. Ашмана та Н. Вальзера⁷², на думку яких основою локального економічного розвитку є базові галузі підприємницької діяльності, що розвиваються у конкретному територіальному просторі. Е. Блейклі та Н. Грін⁷³ пишуть, що в управлінні локальною економікою поряд з традиційними методами та інструментами використовуються спеціальні, зокрема планування ендогенного розвитку на основі використання локальних показників.

⁷² Athiyaman A. *Entrepreneurship and Local Economic Development* / A. Athiyaman, N. Walzer. – Hardcover : Lanham. 2007. – October 8. – 296 p

⁷³ Blakely E. J. *Planning Local Economic Development: Theory and Practice* / E.J. Blakely, N. Green. – Thousand Oaks : Sage Publications, 1989. – 216 c.

Ототожнення економічного розвитку сільського соціуму з «економічним розвитком на основі громади» запропонував С. Перрі⁷⁴ (США) в процесі розробки першої федеральної програми з Економічного розвитку громади (ЕРГ). На його думку, економічний розвиток громади, соціуму має відношення до певної місцевості, на якій проживає категорія людей, що займаються спільною діяльністю з економічного розвитку. У цьому ракурсі позиція С. Перрі є тотожною до підходів теоретиків локальної економіки, оскільки економічний розвиток може включати практично будь-який вид діяльності, який на місцевому рівні сприйматиметься як покращення життя громади.

У сучасній науковій термінології, пов'язаній з управлінням сільськими територіями, визначається багатоаспектність поглядів на управління економічним розвитком території, під яким нині розуміють не тільки відповідну діяльність владних структур. У дослідженнях А. Торра і Ж.-Б. Траверсака⁷⁵ описані особливості використання терміну “територіальне управління” (*governance*), яким вважається процес багаторівневої та багатополюсної координації в сильно асиметричному контексті, де існує багато центрів прийняття рішень.

Нині питання управління економічним розвитком сільських та приміських територій загострилось з двох основних причин. По-перше, ускладнюється склад людей на територіях: відносна однорідність тих, що займаються сільським господарством, поступається місцем мозаїці зацікавлених сторін, таких як постачальники послуг або промислових товарів, нові жителі, туристи й візитери; по-друге, збільшується залученість людей, які хочуть брати участь у процесах прийняття рішень та локальних проектах через різні групи тиску.

⁷⁴ Perry C. S. *Economic activity and social indicators: A rural-urban discontinuum?* / C. S. Perry // *American Journal of Economics & Sociology*. – 1984. – № 43(1). – P. 61-74.

⁷⁵ Torre A. *Territorial Governance: Local Development, Rural Areas and Agrofood Systems* / Torre A., Traversac J.-B. [eds.]. – Heidelberg : Physica-Verlag, 2011. – 242 p.

Забезпечення та стимулювання економічного розвитку сільського соціуму слід розглядати у площині формування об'єктно-суб'єктних відносин, що здійснюються в управлінні економічним розвитком населення, території, економіки, та результату (очікуваного ефекту) від координацій, що стимулюють або гальмують економічне зростання. У широкому розумінні «місцеве економічне зростання» – це постійне підвищення добробуту громадян, що мешкають на території країни – в містах, селищах та селах. Економічне зростання сільського соціуму розглядається як стабільний, випереджаючий розвиток, як відтворення місцевої економіки на засадах інтенсивного розвитку, збільшення обсягів валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу.

Економічний розвиток сільського соціуму забезпечує формування сільських соціально-економічних систем, які є сукупністю соціальних, економічних, екологічних, територіальних, інтелектуальних, комунікаційних ресурсів (підсистем), ефективна взаємодія яких забезпечує та підтримує існування сприятливого інституціонального середовища, в якому відбувається економічне зростання та підвищується якість життя сільського соціуму.

Залежність розвитку сільських соціально-економічних систем від публічного менеджменту має прояв у реалізації координаційних та регулюючих функцій, в результаті яких відбуваються зміни цих систем, що є особливо актуальним в умовах децентралізації. Мірилом ефективності публічного менеджменту сільських соціально-економічних систем вбачатиметься відтворення циклів економічного розвитку сільських територій та підвищення якості життя сільського населення. Для цього необхідно акумулювати наявні ресурси з використанням інноваційних та креативних підходів у прийнятті рішень, що забезпечить інтелектуалізацію публічного менеджменту цих систем.

В цьому сенсі інтелектуалізацією публічного менеджменту вбачається процес координації з обрання інноваційних механізмів взаємодії суб'єктів сільських територій (членів сільського соціуму), в якій кожний з них забезпечує ефективний результат цієї взаємодії в межах своїх повноважень та використовує власні інтелектуальні здібності, досвід, можливості продукування ефективних рішень та координації їх реалізації.

Управління економічним розвитком сільського соціуму слід пов'язувати з економічним розвитком сільських населених пунктів, який вбачається процесом зміни, зростання та покращення кількісних та якісних характеристик його економічної системи шляхом раціоналізації використання виробничих, природних, трудових, фінансово-інвестиційних ресурсів на основі підприємництва та рівноправного поєднання різних форм власності для задоволення потреб місцевого населення, що описано у дослідженнях С. Слави⁷⁶.

“Точками зростання” в процесі економічного розвитку сільського соціуму слід вважати фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства, інші підприємницькі структури (розташовані на сільських територіях), інтегровані формування, кластери. Стимулювання розвитку “точок зростання” забезпечується інституціональними засобами підтримки, залежно від їх територіального та галузевого розподілу. Водночас, консолідація зусиль сільського населення на освоєння та оптимізацію використання внутрішнього ресурсного потенціалу сільських територій сприятиме спрямуванню матеріальних і управлінських ресурсів для підтримки існуючих “точок зростання” та зародженню нових. Збільшення кількості “точок зростання” зумовлює створення “ареалів зростання” і розповсюдження імпульсів економічного розвитку на прилеглі території.

Інтелектуальний капітал сільського соціуму є одним з головних чинників підтримки “точок зростання”, а підприємницька активність, здатність використовувати досвід інноваційного розвитку є передумовою формування “потенціалу зростання” на сільських територіях. У розпорядженні Кабінету міністрів України «Про затвердження плану заходів реалізації Концепції розвитку сільських територій» від 19 липня 2017 р. №489-р.⁷⁷ до основних

⁷⁶ Слава С. Місцевий економічний розвиток: сучасні концепції та методи : Вибірковий огляд досвіду США в контексті умов України / С. Слава, Г. Грін. – Ужгород ; Мадісон : Мистецька лінія, 2000. – 236 с.

⁷⁷ Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій / Розпорядження КМУ від 19 липня 2017 р. №489-р. [Електронний ресурс] : Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua>

заходів соціально-економічного розвитку сільських територій (відповідно, й економічного розвитку сільського соціуму) віднесені: створення організаційних, соціальних, економічних умов для розвитку різноманітних видів економічної діяльності та форм господарювання на селі; законодавче врегулювання питання розвитку туристичної та рекреаційної діяльності у сільській місцевості; спрощення умов доступу сільського населення до фінансових ресурсів; розроблення пілотних проектів з розвитку сільських територій, що стимулюватимуть такі види діяльності, як туризм, сфера обслуговування, народні промисли, у сільській місцевості, та подання їх заінтересованим центральним органам виконавчої влади на розгляд в установленому порядку щодо фінансування в рамках відповідних бюджетних програм розвитку; розроблення пілотних проектів щодо сприяння виходу малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників на організований товарний ринок; розроблення нормативно-правових актів щодо удосконалення державної підтримки малих сільськогосподарських виробників та створених ними сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; запровадження навчальних програм, проведення тренінгів і семінарів для сільських голів та фермерських господарств з питань розвитку несільськогосподарських видів бізнесу.

Економічний розвиток сільського соціуму в умовах локальної територіальної детермінації має підсилуватись соціально-відповідальним локальним менеджментом (підприємницьким, публічним, територіальним), основним завданням якого є мобілізація ресурсів (фінансових, матеріальних, інтелектуальних, креативних) для забезпечення соціально-економічного розвитку села, сільських територій та високої якості життя сільського населення.